

Ἡ δυναμική τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας

Α. Ποταμιάνου

Πρὶν 25 περίπου χρόνια ἔγινε τὸ ξεκίνημα στὴν Ἑλλάδα μιᾶς προσπάθειας γύρω ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ὑγιεινὴ μέ τέσσερεις στόχους:

- α) τὴν ὁργάνωση ὀρισμένων ὑπηρεσιῶν προτύπων, ποὺ δὲν θὰ εἶχαν σὰν ἐπίκεντρο τὸ ψυχιατρικὸ νοσοκομεῖο. Τὸ νοσοκομεῖο, ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μέσα φροντίδας γιὰ τὸ ψυχικὰ διαταραγμένο ἄτομο, ὄχι ὅμως τὸ μόνο
- β) τὴν διεπιστημονικὴ κάλυψη προβλημάτων πρόληψης καὶ καταστολῆς (προσέγγιση ἀπὸ ψυχιατρικὴ ομάδα)
- γ) τὴν ἐκπαίδευση στελεχῶν
- δ) τὴν ἔρευνα ὀρισμένων σημείων ποὺ φαίνονται ὅτι θὰ μπορούσαν ἢ θάπρεπε νὰ μελετηθοῦν.

Ὅρισμένα θέματα ἔρευνας ἔξετηθήσαν ἀπὸ τὴν πράξη μας. Π.χ. τὸ ὕλικό μεγάλου ἀριθμοῦ περιπτώσεων ποὺ εἶχαμε συγκεντρώσει στὶς ἱατροπαιδαγωγικὲς ὑπηρεσίες τοῦ Κέντρου Ψυχικῆς Ὑγιεινῆς στὴν περίοδο μεταξύ 1955 καὶ 1965, ὅπως καὶ ὕλικό ποὺ μᾶς ἔφεραν διάφορες ομάδες κοινωνικῶν λειτουργῶν, δασκάλων, κοινοτικῶν ὑπαλλήλων κ.λπ. μέ τίς ὁποῖες ἐργαζόμαστε, ἔδειχνε ὅτι στὰ οἰκογενειακὰ πλαίσια μεγάλῃ σημασίᾳ ἀποδιδόταν στὸ πῶς τὸ παιδί ἀνταποκρίνεται σὲ ὑποχρεώσεις ὑπακοῆς καὶ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς μεγαλυτέρους στὸ σπίτι, στὸ σχολεῖο κ.λπ. Ἄν τὸ παιδί δὲν ἀνταποκρινόταν, τοῦ γινόταν σαφές ὅτι "ντροπιάζει" τὴν οἰκογένειά του καὶ χαρακτηριζόταν σὰν καλὸ ἢ κακὸ παιδί ἀνάλογα πρὸς τὴν ὑποταγὴν του στὶς ἀπαιτήσεις τῶν μεγάλων (ἂν ἔκανε τὰ θελήματα τῆς μητέρας, ἂν δὲν ἀκοιγόταν ὅταν ὁ πατέρας κοιμόταν, ἂν δὲν ζήλευε τὸν μικρὸ ἀδελφό, ἂν ἔλεγε πρόθυμα τὸ ποίημα ποὺ ἱκανοποιούσε τὴν περηφάνεια τῶν γονέων κ.λπ.).

Ἄν καὶ τὸ κλίμα τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων βαθμιαίᾳ ἀλλάζε, ιδίως στὶς μεγάλες πόλεις, ἐντούτοις γενικά μπορούσε νὰ διαπιστωθεῖ κανεὶς ὅτι οἱ ἐπιθυμίες τῶν μεγαλυτέρων σὲ πολλὰ προηγοῦντο τῆς διάθεσης νὰ κατανοηθοῦν οἱ ἀνάγκες τοῦ

παιδιού. Ή ύπακοή στον πατέρα, στη μητέρα, στα μεγαλύτερα αδέρφια, ακόμη και στους συγγενείς και φίλους της οικογένειας, αποτελούσε κανόνα της ήθικης συνείδησης των Ελλήνων.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα σχέσεων, που ήταν θεομές, αλλά συγχρόνως πολύ απαιτητικές, μεγάλωναν τα παιδιά. Μιά και η κατάκτηση της επιδοκιμασίας και της συμπάθειας των γύρω είναι προϋπόθεση για την εσωτερική ασφάλεια κάθε παιδιού φυσικά υπήρχε κάποια προσπάθεια - συνειδητή ή ασυνειδητή - των παιδιών να συμμορφωθούν προς τα αιτήματα του περιβάλλοντος. Βέβαια δεν αναλάμβαναν, όπως γινόταν παλιότερα, όλες τις υποχρεώσεις που η οικογένεια ήθελε να αναθέτει (την προίκα για τις νεαρές αδελφές, το να συνεχίζουν να ζούν με τους γέροντες γονείς, το να ακολουθήσουν το επάγγελμα του πατέρα έστω και αν δεν τους άρεσε ιδιαίτερα κ.ο.κ.). όμως η ένοχη για την άρνηση ή την αγνόηση των απαιτήσεων ήταν παρούσα.

Εφόσον η ανάληψη ευθυνών δεν συμβάδιζε με την αυτόνομη επιλογή τους, διακινούσε εξαιρετικά έντονα αμφιθυμικά συναισθήματα μέσα στο άτομο για τα πρόσωπα της οικογενειακής ομάδας. Άλλα ή ελεύθερη έκφραση της αμφιθυμικότητας (που σημαίνει συνύπαρξη συναισθημάτων αγάπης και επιθετικότητας) δεν φαινόταν νάναι κάτι ανεκτό από την ήθικη και πολιτιστική συνείδησή μας.

Εν σχέσει προς τα μέλη της οικογένειας αυτό που εμφανιζόταν ήταν η προστατευτική διάθεση και η συμπαιγνία.

Η έκφραση επιθετικότητας μεταξύ μελών της οικογένειας αποτελούσε αντικείμενο τιμωρίας και δεν ήταν ανεκτή. Συνεπώς καταρχήν λειτουργούσε η απώθηση ή η συμπίεσή της. Όμως αυτό δεν σήμαινε ότι μία τέτοια κάλυψη της επιθετικότητας στο οικογενειακό πλαίσιο απέκλειε άλλες διόδους έκφρασης, όπως την υπερπροστασία, τον ύλικό και ψυχικό υπεριοτισμό, που πολλές φορές άγγιζε τα όρια του διασμού της προσωπικότητας του άλλου, τα εγκλήματα τιμής, (γιατί δέβαια τέτοια εγκλήματα δεν εξηγούνται από την επίδραση των παραδόσεων και των έθιμων μόνο). Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις δρισκόμαστε μπρός σε μορφές έκφρασης της επιθετικότητας.

Τό θέμα φάνηκε αξιο περισσότερης μελέτης και ένας αριθμός έρευνών ασχολήθηκε με τις ενδοοικογενειακές σχέσεις στα χρόνια 1965-1978. Οι έρευντικές ομάδες δεν συνεργάστηκαν, ούτε κινήθηκαν ταυτόχρονα. Λόγω όμως των περιορισμένων μέσων που είχαν στη διάθεσή τους, τα δείγματά τους ήταν κι αυτά περιορισμένα. Αφορούσαν συνήθως αστικό πληθυσμό. Υπήρχαν όμως και άλλα, π.χ. ένα δείγμα πρωτοετών φοιτητών από μικρές επαρχιακές πόλεις που μία και είχαν μόλις εγκατασταθεί σέ κέντρα όπως ή Αθήνα, ή Θεσσαλονίκη, ή τα Γιάννενα, πορούσαν να θεωρηθούν ότι δεν άνηκαν στην κατηγορία του αστικού πληθυσμού κ.ο.κ.

Σέ όρισμένες έρευνες τό δείγμα ήταν τυχαίο (random sampling), σέ άλλες επιλεγμένο μέ προϋποθέσεις τέτοιες που νά δίνει πληροφόρηση γιά διάφορες κατηγορίες του επιλεγμένου πληθυσμού: συσσωρευμένο δείγμα (cluster sampling)

Οί άδυναμίες των έρευνών αϊτών, στό μεθοδολογικό κυρίως επίπεδο, ήταν πολλές. Τό ενδιαφέρον σημείο όμως είναι ότι ξεπερήσαν όρισμένα πορίσματα που παρέχουν κοινούς δείκτες προς όρισμένες κατευθύνσεις στό θέμα της δομής της οικογέ-

νειας και των ενδοοικογενειακών σχέσεων. Αναφέρωμαι σέ έρευνες των Βασιλείου, Τριάντη, Κατάκη, Νασιάκου, Παπαδοπούλου, Σαφιλίου, Σπινέλη, Ποταμιάνου (1965-1978).

Θέμα 1ο: Η οικογένεια

Προβάλλεται μέσα από τις έρευνες σάν ένα σύστημα στήριξης μέ τό όποιο δένονται πολλαπλές κλίμακες προσδοκιών, ίκανοποιήσεων, ύποχρεώσεων, αλλά και έπιτεγμάτων. Τά καθήκοντα προς την ομάδα αϊτή ήταν ύπερτονισμένα - μέ θετικό ή άρνητικό τρόπο - από όλα τά μέλη. Η δομή της οικογένειας ήταν εκείνη στην όποία ό άνδρας συγκεντρώνει την έξουσία, ιδίως στίς μικροαστικές και εργατικές οικογένειες, ενώ ή δύναμη της γυναίκας παραμένει περισσότερο στην σκιά ή, αν θέλετε, εκφράζεται μέ πλάγιους τρόπους.

Τό έκδηλό σχήμα λοιπόν ήταν, άς πούμε, τό πατριαρχικό. Στό λανθάνον ίσως θά αναφερόμμε στην συζήτηση, αν ό χρόνος τό επιτρέψει.

Θέμα 2ο: Οί σχέσεις συζύγων

Η λιγότερο επενδυμένη σχέση στην οικογένεια φαίνεται νά είναι ή σχέση του ζεύγους. Οί γυναίκες αναφέρουν χαμηλές τιμές ίκανοποιήσεων από τις σεξουαλικές τους σχέσεις.

Ο ιδεώδης σύζυγος και ή ιδεώδης σύζυγος σέ έρευνες του 1966 και του 1978 (Βασιλείου, Ποταμιάνου, Αρμάο, Μαρινινοπούλου) εμφανίζεται νά είναι οί άφοσιωμένοι στην οικογένεια και ό γάμος αναφέρεται συχνά ίκανοποιητικός, εφόσον δέν υπάρχουν συγκρούσεις, έστω και αν ή επικοινωνία των συζύγων είναι μικρή ή άνύπαρκτη σέ θέματα ούσιαστικά.

Κάποια άλλαγή παρατηρείται στα τελευταία χρόνια ως προς τό μοίρασμα της εργασίας μέσα στο σπίτι και ως προς τούς στόχους του γάμου (Κατάκη, 1980). Επίσης, παρ' όλο που ό γάμος και σέ πολύ νέους ακόμα (φοιτητές) φαίνεται νά εξακολουθεί νά έχει σέ πολύ μεγάλο βαθμό τό προβάδισμα στίς επιθυμίες των νέων εν σχέσει προς την ελεύθερη συμβίωση, όμως προσδοκίες όπως ή κατανόηση, ή επικοινωνία, ή έπιτυχία στο σέξ, προβάλλονται σάν παράγοντες απαραίτητοι γιά τό στέριωμά του.

Θέμα 3ο: Σχέσεις γονέων-παιδιών

Όλες οί έρευνες επιβεβαιώνουν ότι ή σημαντικότερη σχέση μέσα στην ελληνική οικογένεια είναι ή σχέση γονέων-παιδιών και ιδίως ή σχέση μητέρας-παιδιού.

Τό παιδί είναι ό άξονας της οικογένειας. Συγκεντρώνει επάνω του τις επιθυμίες και τις προσδοκίες της οικογένειας. Είναι ό φορέας της πραγματοποίησης των φαντασιώσεων της οικογένειας γύρω από την έπιτυχία και τις επιδόσεις. Τό μέλλον του παιδιού είναι και τό μέλλον της οικογένειας.

Τό παιδί προστατεύεται, θά λέγαμε αξιοποιείται, σάν αντικείμενο προσταθείται - και αϊτό έξηγεί και τη μεγάλη άπασχόληση και τον έλεγχο που άσκειται πάνω στην σχολική του απόδοση (Βασιλείου, 1970, Ποταμιάνου-Μιχαλοπούλου 1971). Ταυτόχρονα όμως ζητιέται από τό παιδί νά μήν ταραξει τά νερά της οικογένειας. Μιά αναλυόμενη μου, συνόψισε καλά μία μέρα τό θέμα λέγοντας: "ό πατέρας μου έλεγε πως τό παιδί είναι γιά νά τό βλέπεις (τό καμάρι), όχι νά τ' άκούς".

Τά πορίσματα όλων όσων άσχολήθηκαν μέ τό θέμα του πως οί

γονείς αντιλαμβάνονται το ρόλο τους στην αγωγή των παιδιών και ποιές είναι οι απαιτήσεις τους από τα παιδιά τους, συμφωνούν στα εξής σημεία τόσο για τη δεκαετία του 60, όσο και για τη μετέπειτα:

α) ότι η υπακοή και ο σεβασμός προς τους γονείς αναφέρεται ως πρώτιστο καθήκον του παιδιού και προηγείται άλλων στόχων, όπως π.χ. το να μάθει το παιδί να αγωνίζεται στη ζωή, το να αναλαμβάνει ευθύνες κ.λ.π. (2ος στοχος στην κατάταξη, Σαφιλίου 1970: να βοηθάει χρηματικά τους γονείς).

β) το "καλό" παιδί είναι εκείνο που αποδέχεται τους οικογενειακούς κανόνες.

γ) η ανταγωνιστική διάθεση είναι παραδεκτή όταν έχει στόχο τα έξω-οικογενειακής ομάδας άτομα.

δ) όταν μελετήσαμε τύπους επιβολής πειθαρχίας στην ελληνική οικογένεια βρήκαμε ότι τα αίτια για τα όποια τιμωρούνται τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, είναι τα ίδια. Ως πρώτη αιτία στην κατάταξη αναφάνεται η ανυπακοή προς τους γονείς και δεύτερη το να μην διαταράσσουν τα παιδιά την οικογενειακή τάξη. Υπάρχει μόνον κάποιος διαχωρισμός ως προς τον τύπο της επιβαλλόμενης τιμωρίας κατά φύλο (Ποταμιάνου-Σαφιλίου 1972).

Δύο μοντέλα συναλλαγής γονέων-παιδιών προσδιορίστηκαν: στο πρώτο, συνδυάζονταν η θερμή συναισθηματική συναλλαγή με ισχυρή πειθαρχία και βεβαίωση της γονεϊκής εξουσίας.

Στο δεύτερο, απουσίαζε η θερμότητα σχέσεων, αλλά ήταν τονισμένες και πάλι οι τεχνικές μιας εξουσίας γονεϊκής που ζητούσε να επιβληθεί.

Μιά αλλαγή άρχισε να διαφαίνεται και εδώ στις έρευνες από το 1975 και μετά, ιδίως στις αστικές οικογένειες ανώτερου μορφωτικού και επαγγελματικού επιπέδου, όπου έγγραφεται σαν επιθυμητός στόχος η αγάπη και η παραδοχή των παιδιών για τους γονείς. Σε οικογένειες όμως εργατικές, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ισχύουν οι παλιές θέσεις (Ποταμιάνου 1978).

ε) Για τους γονείς το παιδί είναι αντικείμενο ισχυρών ναρκισσιστικών έναποθέσεων.

Για τη μητέρα: ένα μέσο ισχυροποίησης της θέσης της μέσα στην οικογένεια και καταξίωση του ρόλου της ως γυναίκας-μητέρας, μιά και ο ρόλος ως γυναίκας-σιζιγίου-συντρόφου υστερούσε σε ικανοποιήσεις.

Για τον πατέρα: μαρτυρία της φαλλικής του επιτυχίας.

Επιπτώσεις και προεκτάσεις των προηγούμενων

"Αν οι οικογενειακές σχέσεις ακολουθούν τις γραμμές που διαγράψαμε, ποιές είναι οι επιπτώσεις και προεκτάσεις τους;

Θά εξετάσω το θέμα ακολουθώντας δύο άξονες: α) τον άξονα της δυναμικής των σχέσεων που δημιουργούνται και των εικόνων που εσωτερικεύονται και β) τον άξονα της αυτονομίας - εξάρτησης που αποτελεί το επακόλουθό τους.

"Αν η γυναίκα καταξιώνεται μέσα στην οικογένεια, κυρίως ως μάνα, το παιδί στο οποίο δίνει ζωή είναι δέδαια για κείνην υπό μιά έννοια αντικείμενο θρέψεως. Το "θά σέ φάω κουκουνάρι μου" έκφραση αγάπης της Έλληνίδας μητέρας, υποδηλώνει και την επιθυμία ή δύναμη, που έναρκώνεται στο παιδί, να της επιστραφεί. Η δύναμη-τροφή κινείται αμφίδρομα, γιατί την αγάπη της και τις ανησυχίες της ή μάνα τις εκδηλώνει κυρίως μέσω της θρέψεως. "Αν όμως η σχέση τρέφοντος και τρεφόμενου προβάλλεται στον τόπο μας κυρίως σαν σχέση αγάπης και αποδοχής, καλύπτει και διαστάσεις επιθετικότητας με τη μορφή του μπουκώματος και ενός ορισμένου διαφενέματος. Ο χώρος αγάπης γίνεται έτσι χώρος αμφιθυμίας και άλλοεξάρτησης (Καραπάνου - Ποταμιάνου 1980).

Από τη μεριά του παιδιού, η θέση της μητέρας σαν αντικείμενο επιθυμίας δεν είναι δέδαια κάτι που χαρακτηρίζει μόνο την ελληνική πραγματικότητα. Παίρνει όμως στον τόπο μας ιδιαίζουσες διαστάσεις, μιά και η φτώχεια της γης, που δεν μπορεί παρά να διώνεται σαν στέρηση και έλλειψη, αντιεπενδύει στο φανταστικό επίπεδο τη μητρική εικόνα σαν πληθωρική και παντοδύναμη.

Μαρτυρία γι' αυτό: η εξιδανίκευση της μητρικής μορφής που σκεπάζει την επιθετικότητα, ενεργητική ή παθητική.

Στις σχέσεις πατέρα-παιδιού ή πειθαρχία και η αυστηρότητα ήταν για χρόνια πολλά τα επιθυμητά χαρακτηριστικά του πατέρα. Τα παιδιά υπακούουν στον πατέρα περισσότερο από ό,τι στη μητέρα - όπως δείχνουν οι έρευνες - και στο συνειδητό επίπεδο εξουσίας οι φόβοι έναποτιθενται στην πατρική εικόνα.

Σημειώνω όμως ότι δύο κλινικές έρευνες, μιά του ψυχιάτρου Μανώλη Λιαναντωνάκη (1966) και μιά των ψυχολόγων Λεούση - Μιχαλοπούλου (1968) που αφορούν την όργάνωση συμπτωμάτων σχολικής φοβίας ή περιπτώσεις παιδιών που αρνιόντουσαν τη σχολική ένταξη, τονίζουν το άγχος μπρός στη μορφή της προστατευτικά κυριαρχικής μητέρας και την αμφιθυμία προς ένα γονεϊκό ζεύγος στο οποίο οι ρόλοι τελικά (παρά την επιφανειακά τονισμένη ανδρική πρωτοπορία) παρουσιάζονται ανεστραμμένοι, με την πατρική μορφή, πολύ πιο ήπια κατά βάση και συμβιβαστική από ό,τι η μητρική.

Όποιοδήποτε μιά τοποθέτηση έντονα αμφίθυμη προς τις οικογενειακές μορφές εξουσίας, δεν μπορεί παρά να 'χει ορισμένες συνέπειες στην πορεία αυτόνομησης και αυτόδεβαίωσης του ατόμου. Όσο οι οικογενειακές σχέσεις είναι πιο απαιτητικές και δεσμευτικές, τόσο περισσότερο συγκρουσιακά εγγράφονται τα δώματα αυτόνομησης/εξάρτησης.

Αυτό ισχύει τόσο για το επίπεδο της ζωής του σώματος (θρέψη, έλεγχος σφιγκτήρων κ.λ.π.), όσο και για το επίπεδο της ψυχικής ζωής.

Μιά κυρία σε ανάλυση, μιλώντας για τις σχέσεις με τον άνδρα της αναρωτιέται γιατί έχουμε πάντα την ανάγκη να κυριαρχούμε έναντι στον άλλον ή να κυριαρχούμεθα.

"Νομίζω", λέει, "γιατί υπήρξαμε κάποτε σε εξουσία σκληρή. Τα παιδιά που δεν έχουν τέτοια δώματα, δεν αισθάνονται την ανάγκη να εξουσιάζονται σαν να 'ναι στα χέρια ενός δικτάτορα".

Μιλάει για τη σχέση της με ένα παιδάκι 6,5 χρόνων στο οποίο δίνει μαθήματα. Του μάθαινε λέξεις, μέσω πλαστελίνης και ταλαντευόταν ανάμεσα στην επιθυμία να το ταρακουνήσει

(γιατί το παιδί δεν δούλευε όπως εκείνη ήθελε) και στην επιθυμία να το αφήσει να μάθει όποτε έχει κέφι να μάθει. Οι γονείς εξάλλου τη ρωτούσαν κάθε φορά τι απονημόνευσε, πόσες λέξεις έμαθε το παιδί.

Στό τελευταίο μάθημα ρωτάει το παιδί "πές μου μήπως δεν είμαι σαφής; δεν τα έξηγώ καλά ή μήπως έχεις κάτι εναντίον μου και δεν θέλεις να μου απαντάς". Το παιδάκι απάντησε: "θέλω να 'σαι σκληρή μαζί μου". Έμεινε κατάπληκτη για το αίτημα που εκφραζόταν έτσι. Μία άλλη κυρία μου λέει ότι έχει την εντύπωση πως κατάλαβε πολλά πράγματα σε σχέση με την εξάρτησή της από τις γνώμες, τις απόψεις και τα συναισθήματα των άλλων ανθρώπων. Ίσως γι' αυτό και τα προβλήματά τους τα 'κανε πάντα δικά της και τα ζούσε χωρίς καμιά απόσταση. Σκεπτόταν πως αν της είχα πει "πρέπει να συνεχίσεις την ανάλυσή σου" θά της είχα μιλήσει όπως έκανε η μητέρα της. «Τό ότι δεν τό κάνατε, τό γεγονός ότι κατάλαβα πως υ' αφήντε ελεύθερη, είναι σαν να μου έδωσε και μένα μία ελευθερία. Τό έζησα σαν να μου λέγατε "νά 'σαι εσύ... κάνε τίς επιλογές σου". Νομίζω τελικά πως η μητέρα μου και τό άσυνείδητό μου είχαν ταυτιστεί. Στην προκειμένη περίπτωση, στίς σχέσεις με τόν άνδρα μου όταν θέλω να σκέπτεται σαν και μένα, είναι ένας τρόπος να τόν κάνω να πατάει τά πετάλια, όπως με έκαναν έμένα να τά πατάω. Νομίζω πως τώρα μπορώ να τού πω με ποιο τρόπο εγώ αισθάνομαι τά πράγματα και να ακούσω πως εκείνος τά αισθάνεται. Παραμένει όμως τό ότι ό καθένας θέλει να τραβήξει τό δρόμο του. "Αν ό δρόμος αυτός είναι ό δρόμος τού χωρισμού δεν μπορώ να τού πω να μείνει μαζί μου».

Τό "έγω" τού παιδιού έχει περισσότερες δυσκολίες να διαφοροποιηθεί από την προσωπικότητα των γονέων, όταν ή επιθετικότητά του κρυσταλλώνεται - άσυνείδητα δέβαια - γύρω από τό πρόβλημα της άυτονομίας - εξάρτησης σε σχέση με τά γονεϊκά πρότυπα. Σάν συνέτεια, τό ποσοστό της επιθετικής ενέργειας που είναι απαραίτητο για τή μάθηση και για τά εκπαιδευτικά, επαγγελματικά ή άλλα έπιτείνγματα, δεν κυκλοφορεί ελεύθερα και δεν διοχετεύεται προς τούς τομείς αυτούς, γιατί ή επιτυχία συχνά εξισούται στο άσυνείδητο προς έπιθεση, που θίγει τόν άλλον ή τόν βλάπτει. Σχνά ή άποτυχία έχει σαν κίνητρο την άσυνείδητη προσπάθεια τού άτομου να μην άνταποκριθεί στίς προσδοκίες τού περιβάλλοντος και να δεβαιώσει την άνεξαρτησία του έν σχέσει προς τίς γονεϊκές επιθυμίες, έστω και με μέσα άρνητικά, που, τελικά δέβαια, στρέφονται κατά τού ίδιου τού έαυτού του.

Η ψυχολόγος Κ. Μιχαλοπούλου και εγώ, πρίν μερικά χρόνια (1971) σε ένα σχολείο περιοχής πρωτευούσης, προσπάθησαμε να δούμε γιατί μία ομάδα έφηβων - που κατά τά δεδομένα ψυχολογικών κριτηρίων κατατασσόταν στο άνώτατο έπίπεδο νοητικών ικανοτήτων - είχε από πλενούς βαθμολογίας σχολείου φτωγή απόδοση. Δέ θα άσχοληθώ έδώ με τή μεθοδολογία της έρευνας, ούτε με τούς τρόπους με τούς όποιους διασφαλίσαμε ότι ή κατάταξη δεν ύμφειλόταν σε ύποκειμενικές κρίσεις των διδασκόντων. Η μελέτη τού κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος των έφηβων απέκλειε έπίσης τόν παράγοντα ιδιαίτερα ταραγμένων οίκογενειακών σχέσεων, που θα μπορούσε να έξηγήσει τίς δυσκολίες στη σχολική απόδοση, όπως και τόν παράγοντα ενός περιβάλλοντος φτωχού σε έρεθίσματα,

που θα συνέτεινε στη μη ανάπτυξη γενικότερων ενδιαφερόντων στα παιδιά αυτά.

Όλοι οι γονείς στίς περιπτώσεις μας, έπιθυμούσαν να ακολουθήσουν τά παιδιά τους άνώτερες σπουδές και οι έπιθυμίες τους συνέπιπταν καταρχήν προς τίς επιθυμίες των παιδιών.

Η διαγνωστική έργασία που έγινε με τούς έφηβους αυτούς είχε σαν στόχο τό να έπισημάνουμε αν ύπήρχαν όρισμένοι κοινοί τύποι συμπεριφοράς, αντιδράσεων - απαντήσεων των μαθητών αυτών στο έπίπεδο τού προς έκμαθηση ύλικού, στο έπίπεδο έπίσης των προδοιών που έκαναν όταν έπλαθαν φανταστικές ιστορίες (διαλέξαμε για τούτο το ψυχολογικό κριτήριο Τ.Α.Τ.) και στο έπίπεδο της συμπεριφοράς τους γενικότερα. Βοήκαμε πως πράγματι ύπήρχαν κοινά σημεία στους χειρισμούς των έφηβων αυτών.

Αυτά ήταν:

- Η δυσκολία έλέγχου των έσωτερικών ένορμήσεων.
- Η προσδοκία της δοηθείας απ' έξω για λύσεις προβλημάτων.
- Η έλλειψη προγραμματισμού.
- Η έξαιρετικά έντονη άμφίθυμία για τά πρόσωπα έξουσίας και ή ένοχη.

Συνέτεια: μπροστά σε ένα θέμα που απαιτούσε άνάλψη πρωτοβουλίας ή άδρανούσαν και ήταν σε άδυναμία να δώσουν λύσεις, ή ή λύση ήταν ή άποτυχία.

Έντοπίζουμε λοιπόν έδώ μία σχέση άνάμεσα στη μη ίκανοποιητική σχολική έπίδοση και σε όρισμένους τύπους άντιμετώπισης των έρεθισμών που προέρχονται από την έξωτερική και την έσωτερική πραγματικότητα για τά ύποκείμενα που εξετάσαμε. Ασφαλώς πρόκειται (δέν χρειάζεται να τό ύπογραμμίσω) για περιπτώσεις άκραίες. Έκείνο όμως που έπαληθεύεται είναι ότι στην έφηβεία, ή άμφίθυμη τοποθέτηση προς τά γονεϊκά πρόσωπα καταρχήν και προς τά πρόσωπα που εκπροσωπούν την άυθεντία γενικότερα, συνπάσχει με μη θετική κινητοποίηση της προσωπικότητας.

Άλλωστε αυτό είναι φυσικό, αν σκεφθούμε ότι ή πρόσκτηση γνώσεων και ή κατάλληλη χρησιμοποίησή τους, προϋποθέτουν μία ένεργητική, και ως ένα σημείο επιθετικά δεβαιωτική, τοποθέτηση απέναντι στη ζωή. Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι προϋποθέτουν καταρχήν διεισδυτικά διαθήματα, συγκράτηση μέχρις ενός σημείου και άφομοίωση έξωτερικών έρεθισμάτων, κάποιο έλεγχο και κυρίαρχηση χωροχρονική, αλλά συγχρόνως και κάποια κίνηση έξωτερικεινής. Όσα είμαστε δηλαδή σε θέση να άντιληφθούμε, να κατανοήσουμε και να συνδέσουμε στη σκέψη μας, χρειάζεται όχι μόνο να μπορούμε να τά έπεξεργασθούμε έσωτερικά, να κάνουμε τίς σύλλογιστικές συνδέσεις μας πάνω στο ύλικό, αλλά και να τά έξωτερικεύσουμε, να τά μεταφέρουμε στο λόγο ή στην πράξη μας, μ' άλλα λόγια να τά αξιοποιήσουμε.

Αν οι συγκρούσεις είναι έντονες τόσο στο χώρο της έξωτερικής πραγματικότητας, όσο, και ίσως περισσότερο άκόμα, της έσωτερικής, τόσο ύποσκάπτεται ή άυτοπεποίθηση και ή ένεργοποίηση για θέματα της ζωής.

Έρχομαι τώρα στο τελευταίο έρώτημα αυτής της σειράς των συλλογισμών. Οι σχέσεις και ή δομή της οίκογένειας άναμφισβήτητα αλλάζουν στον τόπο μας, όχι όμως με ρυθμό που να

καθιστά σήμερα τὰ σχήματα πού περιέγραψα κενά περιεχομένου καί σημασίας.

Γι' αὐτό καί θεωρῶ θεμιτό νά κάνω μερικές ὑποθέσεις γύρω ἀπό τό ἐρώτημα ἂν οἱ οἰκογενειακές σχέσεις ἐπηρεάζουν τή συμπεριφορά τῶν ἀτόμων ἔξω ἀπό τήν οἰκογένεια. ὅταν τὰ ἄτομα ἐντάσσονται μέσα σέ ἄλλες ομάδες. Γιατί καί πῶς: Ἀπαντῶ πρῶτα στό πῶς:

α) Ξέρουμε ὅτι τὰ συστήματα σκέψεων καί ἡ ἀλληλοψυχία τους ὀργανώνονται γύρω ἀπό ἄξονες σημειωμάτων παραστάσεων. Συνεπῶς τό παρελθόν – τήν προσωπική ἱστορία μας – μποροῦμε νά τό φανταστοῦμε σάν ἓνα στράτευμα κατοχῆς πού κινητοποιεῖται ἀνά πάσα στιγμή καί προδιαγράφει, ὥς ἓνα σημεῖο, τό μέλλον, ἀφοῦ οἱ ἄξονες τῶν σημειωμάτων παραστάσεων ρυθμίζουν τή συμπεριφορά καί τοὺς συνειρμούς, δηλαδή τή διαδοχή σκέψεων καί ἀντιδράσεων.

β) Ἡ ἀλληλοψυχία σκέψεων καί συμπεριφορῶν ἔχει μιά σκοπιμότητα: τό νά προκαλέσει ὁρισμένες ἀπαντήσεις στό περιβάλλον καί νά πετύχει τήν ἐγκαθίδρυση κάποιας διαδράσεως (interaction).

γ) Ἡ ἐξωτερική πραγματικότητα βαραίνει πάνω στήν πλάστιγγα τῆς κατεύθυνσης τῶν σκέψεων καί τῶν συμπεριφορῶν καί ἐνδυναμώνει ἢ ἀποδυναμώνει τὰ συστήματα σκέψεων καί συμπεριφορᾶς ἀνάλογα μέ τή συγκινησιακή τροφοδότηση πού δέχεται ἀπό τίς φαντασιώσεις πού τή συνοδεύουν καί τή στηρίζουν, ἢ πού παρέχει.

Γιὰ νά πάρουμε ἓνα παράδειγμα ἀπό τόν ἑλληνικό χώρο, ἡ ἐξωτερική πραγματικότητα πού προσδιορίζει τόν προσανατολισμό τῶν ἰδεῶν καί τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἑλλήνων, δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει διαστάσεις ἱστορικές (ἐννοῶ τό νῆμα πού μᾶς δένει μέ τήν ἱστορική πορεία καί συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὰ ρήγματα πού ἀποτελέσαν σ' αὐτή τή συνέχεια οἱ κατοχές ἀπό τοὺς ξένους: Ἑνετοὺς, Τούρκους κ.λπ.). Ἐχει ἐπίσης διαστάσεις κοινωνικοπολιτικές (πῶς ἀσκήθηκε ἡ ἐξουσία, ποιὸς τὴν κατεῖχε, κατανομή τῶν δυνάμεων κ.λπ.). Ἐχει διαστάσεις οικονομικές καί τέλος ἔχει καί ἰδιάζουσες παραμέτρους λόγω τῶν ἐνδοοικογενειακῶν σχέσεων.

δ) Ὅταν ἀναφανεῖ μιά σύγκρουση, ἢ κάποια ἀνάγκη ἀντιμετώπισης καινούριων καταστάσεων, ἢ ἓνα stress, οἱ κινήσεις σκέψης καί συμπεριφορᾶς γιὰ τήν ἀντιμετώπισή του τείνουν νά ἐπαναλάβουν σχήματα καί δομές πού ἔχουν ἤδη δοκιμαστεῖ ἀπό τό κάθε ἄτομο στό παρελθόν. Μ' ἄλλα λόγια τὰ συστήματα σκέψεων καί ἐπικοινωνίας διευθύνονται ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐπανάληψης.

Ὡς πρὸς τό γιατί:

Ἡ ψυχανάλυση μᾶς πληροφόρησε μέσω τῆς θεωρίας τῶν μνημονικῶν ἰχνῶν ὅτι τίποτα δέν παραγράφεται. Τό πολὺ ἀπωθεῖται ἢ μετατοπίζεται (δοσὸν ἀφορᾶ τίς παραστάσεις) καί καταστέλλεται (δοσὸν ἀφορᾶ τό συναισθημα). Ἡ ἐπιστροφὴ ὅμως τοῦ ἀπωθημένου εἶναι ἀναπόφευκτη.

Στό μέτρο λοιπὸν πού γενιές Ἑλλήνων δίωσαν τήν ἐπιθετικότητα μέσα στήν οἰκογένεια σάν ἀπαγορευμένη ἢ μὴ συνειδητοποιούμενη, ἢ ἐπιθετικότητα, μὴ ἐκφραζόμενη εὐκολα μέσα στὸν οἰκογενειακὸ ἀστερισμὸ καί ἐν σχέσει πρὸς τίς οἰκογενειακές μορφές αὐθεντίας, μετατοπίζεται πρὸς τὰ ἔξω τῆς οἰκογένειας πρόσωπα, ὅπως πρόσωπα πού κατέχουν ὑπεύθυνες θέσεις, ἢ, καί τοῦτο εἶναι σημαντικότερο, πού κατέχουν εἰδικές

γνώσεις ἢ προσόντα. Μιά τέτοια οἰκονομία εἶναι εὐκολότερα παραδεκτὴ ἀπὸ τίς ὑπερεγωτικές καί τίς πολιτιστικές μας ἀπαγορεύσεις.

Μέσα στὶς διάφορες κοινωνικές ομάδες προβάλλονται μέ ἐνέργεια ἀκριβῶς ὅσα δέν ἐκφράζονται στήν οἰκογενειακὴ ομάδα, δηλαδή μιά δυσκολία παραδοχῆς ὑποχρεώσεων καί ἐκπεφρασμένη, ἢ λανθάνουσα, πρόκληση τῆς ἐξουσίας, ἰδίως ὅταν αὐτὴ δέν ἐνσαρκώνεται σέ πρόσωπα μέ τὰ ὁποῖα μᾶς σινδέει προσωπικὴ σχέση. Ὅταν ἡ σχέση πρὸς τέτοια πρόσωπα εἶναι στενὴ, ὅταν ἡ ἐξουσία εἶναι κοντὰ μᾶς, συγκεκριμένη καί προσωποποιημένη, ὅταν π.χ. ὁ ἀρχηγὸς ἢ ὁ πολιτικὸς εἶναι φίλος, δικὸς μᾶς, τότε βλέπουμε νά ἀποκαθίσταται μιά σιναλλαγὴ κατὰ τήν ὁποία δεχόμαστε νά ὑποταχθοῦμε σέ ὁρισμένες ἐπιταγές μέ τὸν ὅρο ὅμως "κάποιας ἀνταλλαγῆς".

Στὰ πλαίσια τῶν διαφόρων ομάδων, πλὴν τῶν "ἡμετέρων", ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἑλλήνα μοιάζει νά δηλώνει "ἀρκετὰ φορτωθῆκα. Ἄλλα γκέμια δέν θέλω". Ἐξάλλου ξέρουμε πόσο εὐκόλῃ ἔχει ὁ Ἑλληνας τὴν κριτικὴ καί τὰ σχόλια, ἰδίως ὅταν τὴν εὐθύνη δέν τὴν ἔχει ὁ ἴδιος. Μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀποδοχὴ ὁρισμένων κανόνων κοινωνικῆς συμβίωσης ἔχει ὡς ἀντίλογο τὴ δύσκολα ἐλεγχόμενη ἐπιθετικότητα, πού ἐνίοτε ἐκφράζεται πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ συχνά στρέφεται, μέ τὴν μορφὴ τῶν ἀναστολῶν, τῆς παθητικότητος καί πολύμορφων αὐτοκαταστροφικῶν διαδημάτων καί ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ μᾶς.

Θὰ καταλήξω προβάλλοντας τὴν ἀποψη ὅτι πολλὲς ἀπὸ τίς δυσκολίες συνεργασίας πού παρατηροῦνται στὸν τόπο μᾶς μποροῦν νά γίνουν κατανοητές μ' αὐτὴ τὴν ὀπτική. Ἴσως ἀκόμα καί πολλὲς ἀπὸ τίς ἀδυναμίες μᾶς στήν ὀργανωμένη δράση, στήν ἐμβάθυνση τῶν προβλημάτων καί στὴ συστηματικὴ παρακολούθηση τῶν θεμάτων, χωρὶς νά παραγνωρίζω βέβαια καί ἄλλους παράγοντες πού ἐπιδροῦν.

Ἔτσι, εἴτε τίς σχολικὲς ἀναστολὲς σκεφθοῦμε, εἴτε τίς ἐπαγγελματικές, εἴτε τὰ διαδήματα πού γίνονται μέ τρόπους πού προδιαγράφουν ἀποτυχία – ἢ ὅποσδήποτε περιορισμὸ τῶν ὅσων μποροῦμε νά κάνουμε στὴ ζωὴ – πιστεύω ὅτι συχνά τὰ κίνητρά μᾶς δεσμεύονται ἀπὸ τὴν ἐνοχλὴ πού γεννᾷ μιά ἐπιθετικότητα, πού ὅσο λιγότερο συνειδητὴ εἶναι, τόσο δυσκολότερα ἐλέγχεται καί τόσο διαλυτικότερη ἀποδίνει.